

ڈاکٹر صائمہ بتول

ڈاکٹر مریم سرفراز

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

بابا گورو نانک دے توحیدی تے سماج سدھار وچار

(Baba Guru Nanak's Monotheistic and Social Reforming Concepts)

Abstract:

Baba Guru Nanak was a true saint and social reformer who preached monotheism and denounced the caste system. He had special sympathy for the deprived classes. He learnt about other religions and wanted to establish a society based on equality. He was the upholder of spiritual and moral values and his vision was the manifestation of compact human life. Baba Guru Nanak travelled far and wide teaching people the message of one God who dwells in his creations and constitutes the eternal truth. He wished to create a social system free from selfishness and cruelty. His teachings advocate the sanctity and social welfare of human beings irrespective of race, caste, gender or religion. In this article, Baba Guru Nanak's monotheistic and social reforming concepts have been analysed.

Keywords: Baba Guru Nanak, 'Tauheed' (Oneness of Allah), Monotheism, Social Reforms, Social System.

انسانیت دی تاریخ وچوں سبھ توں نویکلا تے ودھیا حصہ اوہ ای ہوند اے جیہڑا اوہناں لوکاں دی حیاتی تے چانن پاوندا ہووے جہناں عالم گیر صداقتاں تے امن پیار دی پریرنا کیتی ہووے۔ تاریخ دے ایہہ درتے ایس کارن وی اُچیرا مقام رکھدے نیں کہ ایہناں وچ نیکی، حق، سچ، محبت تے امن دا

درس لہجہ اے۔ پندرھویں صدی دی ہندوستانی تاریخ تے جیکر جہات پائی جاوے تاں اوس ویلے اتھے دو وڈیاں مذہبی طاقتاں موجود سن ہندو تے مسلمان جیہڑے نہ صرف مذہبی حوالے نال اک دوجے توں فرق و سیتی سن سکوں سوچ، اعتقاد تے تہذیب و ثقافت وچ وی اک دوجے توں وکھرے تے متضاد سن۔ مسلماناں دا مذہبی عقیدہ وکھری نوعیت دا ہون و جھوں ہندو برادری دے وچاراں توں چوکھا دکھ سی۔ ہندو پٹاں نوں پوچدے، مورتیاں نوں اپنا خدا من دے تے اوہناں دے عالم ترک دنیا تے جوگ اختیار کرن نوں چنگا سمجھدے سن۔ دوجے پاسے مسلماناں دا مذہب اسلام رب دی وحدانیت، بت شکنی تے سماجی حیاتی لئی آواز چکن والا دین سی تے ایس گل تے زور دیندا سی کہ حیاتی دے معاملے چنگی طرح نبھاو نا ای انسانیت اے نہ کہ دنیا دیاں ذمہ داریاں توں بچھا چھڈا کے جنگلاں وچ وسیرا کرنا۔ ہندوستان دا خطہ ”پنجاب“ جیہڑوں دانشوراں مفکراں تے اہل علم ہتیاں مذہباں تے نظریاں دی دھرتی آکھیا اے کیوں جے ایس سر زمین تے لگ بھگ ہر مذہب دا مڈھ بجھا۔ پنجاب وچ ای کٹاس دے مندر نیں، ناتھ جوگیاں تے تانترک فلسفے دے کئی منن والیاں دا ٹھکانہ وی ایہہ خطہ ای رہیا اے۔ ہندوواں دی مذہبی کتاب رگ وید وی ایس دھرتی تے ای رچی گئی تے بدھ مت والیاں لئی وی ایہہ خطہ مذہبی حوالے نال مقدس اے۔ تصوف دا مڈھ وی ایس علاقے وچ ای بجھا تے صوفیاں سنتاں دا ٹھکانہ وی ایہہ ای سر زمین اے۔ ایہدے نال نال سکھ مت دے پہلے گورو بابا نانک دیو جی 1469ء نوں تلونڈی وچ جے ایس حوالے نال ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”گورونانک دیو جی کا جنم تلونڈی رائے بھوئے میں 15 اپریل 1469ء

میں ہوا آج کل اس قصبہ کا نام ننکانہ صاحب مشہور ہے جو ضلع شیخوپورہ

کی ایک تحصیل ہے۔“ (۱)

ہر دور وچ لوکاں دی بھلائی تے رہنمائی لئی کوئی نہ کوئی ہستی ضرور پیدا ہو جاندی اے۔ بابا نانک دی اجیہی اک ہستی دا ناں اے جہاں اوس ویلے دے ہندو معاشرے وچ رب دی وحدت، سچائی، امن تے انسان دوستی دا فلسفہ پیش کیتا۔ بابا نانک دی درویشی، فقر تے صوفیانہ روش بارے جانکاری دیندیاں ڈاکٹر حمید اللہ شاہ ہوریں لکھدے نیں:

”آپ اک چنگے بزرگ سن۔ جہاں نے درویشی دا چولا پافقیہی اختیار

کیتی۔ لوکاں نوں ہدایت تے نیکی دیاں گلاں دسدے رہے۔ ہندو مسلم

تے تیرتھ آستانہ تے درگاہاں اُتے جا کے صوفیاں سادھواں نوں ملے
تے ایستھوں حق دا راہ لھیا۔“ (2)

15 اپریل 1469ء نوں دنیا تے آون والے کلیان چند دے کنبے دے ایس سپوت اگے جا کے
انسانیت دیاں اُچیریاں ہستیاں وچ اپنا ناں گنویا، اوہناں دا دور کوئی ڈھیر پرانا نہیں، اوہناں دی حیاتی
تے تعلیمات دونوں تاریخ دے پٹیاں تے موجود نیں، اوہناں بارے اپنے تحقیقی وچاراں دی گندھ
کھولدیاں سارہ ممتاز لکھدیاں نیں:

”سکھ مت کے بانی گورونانک کی مذہبی شاعری خدا کے تصور اور انسان
کے فرائض کے بارے میں ہے۔ خود ان کی اپنی شخصیت کے بارے
میں نہیں ہے۔ اس میں معاصرانہ واقعات یا ذاتی زندگی کے بارے ان
کے تجربات کے حوالے تلاش کرنا بے کار ہے۔ وہ ایسے گورو ہیں جو
سچائی کی روشنی پھیلاتے ہیں اور انہوں نے اس کے ذریعے حق کی تبلیغ
اپنے ماننے والوں تک پہنچائی۔ وہ اکال پرکھ (واحد ذات، حق تعالیٰ)
کے بھگت ہیں۔“ (3)

بابا نانک ہوراں عبادت فی الذات تے فی الصفات وچ شرک توں روکیا، اوہناں دا اکوای ہوکا
سی کہ رب اک اے تے رب دے نیڑے ہون لئی رب دے تخلیق کیے بندیاں نال نیکی لوڑی دی
اے۔ گورونانک ہوراں نہ صرف رب دی یتائی تے نیکی دا درس دتا سگوں مذہبی حوالے نال اوہناں
دے وچار بڑے نویکلے منصفانہ تے واضح سن۔ اوہ مذہبی فرقہ واریت دے خلاف سن اوہناں اتفاق،
بھائی چارے، مساوات تے برابری دا درس نالے وڈتے وکھرے توں بچن دی تلقین کیتی۔ ایس حوالے
نال آدم بٹ بابا نانک بارے لکھدے نیں:

”اُنہوں نے لوگوں سے کہا خدائے واحد کی پرستش کریں جو سب کا
خالق ہے اور جس کی نظر میں سب برابر ہیں اس طرح اُنہوں نے
تفرقات کو ختم کرنے اور تمام انسانوں کو پیار کے رشتے میں منسلک
کرنے کی کوشش کی۔“ (4)

رب سچے نے بندے نوں بھونیں تے اپنا خلیفہ بنا کے گھلیا اے تے قرآن پاک وچ اللہ پاک

مڑ انسان نوں سوچن گویڑن تے کھوج پرکھ کرن ول پریدا اے تاں جے اوہ ایس دھرتی نوں چوکھا نکھارے سنوارے۔ پر ایہہ ذمہ داری ہر بندہ پوری نہیں کردا جیہدی وجہ توں دنیا وچ وگاڑتے خرابیاں وی جنم لیندیاں نیں جیہناں دے سدھار لئی رب دے کچھ خاص بندے انسانیت نال پیار پریت تے امن دا درس دیندے نیں، بابا نانک دا شمار وی ایچھے اللہ دے بندیاں وچ ہوندا اے۔ گورونانک ہو راں ساری حیاتی صبر کرن، جرن، نفرت وکھرے تے تعصب نوں مکاون، آپس وچ پیار محبت نال رہن، انسانی برابری مساوات تے بھائی چارے دا درس دتا۔ رسالہ ناگ منی وچ بابا نانک دے وچاراں تے انج چانن پایا گیا اے:

”گورونانک جی مہاراج جیہناں نے اک پاسے تاں تھاوں تھائیں جا
کے کلے رب دا ہوکا دتا تے دوجے پاسے انسان نوں، ذات پات،
اونچ نیچ توں ہٹ کے ہر انسان نوں بناں مذہب بناں رنگ نسل اک
دوجے نال پیار تے محبت نال رہن دا درس دتا۔ تاں جے رب دی بنائی
ہوئی ایہہ دنیا امن، آشتی، رواداری تے برداشت دا اک ایسا باغ بنے
جیہدے وچ ہر طرح دے پھل اپنے اپنے رنگ تے خوشبو نال
ایہدے سپہن وچ وادھا کردے نیں۔“ (5)

کوئی وی صوفی کسے خاص علاقے، طبقے، مذہب تے لوکاں دا آگو نہیں ہوندا سگوں اوہ ساری
انسانی برادری لئی سانجھا ہوندا اے تے اوہدا بوبا ہر انسان لئی کھلا رہندا اے بھائیں اوہ جیس وی مذہب
نال تعلق رکھدا ہووے، بابا نانک وی ایچھے ای اک درویش دا ناں اے۔ احمد سلیم اپنے وچاراں نوں
سانجھا کردیاں لکھدے نیں:

”جب گورونانک کے کل کلام پڑھنے کا موقع ملا تو محسوس ہوا کہ ان کی
درویشی اور ان کا انقلاب دراصل ایک ہی حقیقت کے دو پہلو ہیں اور وہ
حقیقت انسان کی حقیقت تھی۔ انسانی وحدت کو ہی الہی وحدت کے
ذریعے دیکھ اور دکھا کر بابا جی نے دراصل انسان کی مدح کی تھی انسانی
فکر کے تنوع کو اشیاء کے تنوع میں دیکھا تھا۔ ربی حقیقت ہی انسانی
حقیقت تھی۔“ (6)

بابا نانک دے وچاراں تے بابا فرید دی سوچ دا ڈوگھا اثر اے، ایہو وجہ اے کہ سکھاں دی مقدس کتاب گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دے لگ بھگ 114 اشلوک شامل نیں۔ بابا نانک دے توحیدی فکر تے چانن پاؤندیاں عباد اللہ گیکانی لکھدے نیں:

”آپ ایک بت پرست اور مشرک قوم میں پیدا ہونے کے باوجود توحید کے پرستار تھے۔“ (7)

بابا نانک شروع توں ای وکھرے تے نویکلے خیالاں دے مالک سن تے جیویں ای وڈے ہوئے تاں اوہناں وکھو وکھ مذہباں دے بزرگاں وچ اٹھنا بیٹھنا شروع کردتا۔ اوہناں دے ہندو اُستاد دا ناں گوپال داس سی تے مسلمان اُستاد مولوی قطب الدین سن۔ بابا نانک ہمیش انسان دوستی، مساوات، انصاف تے برابری دے پرچارک رہے تے اپنے ہر عمل راہیں ایس گل دا ثبوت دتا ایس حوالے نال ترلوچن سنگھ لکھدے نیں:

”سبھ وچ پیار دھرم تے سچ دا اپدیش دتا۔ کوجھے تے انوکھے رواج ہٹا کے لوکاں دے جیون وچ سچھلتا لیاندی۔ سبھ دھرماں دے گن اکٹھے کر کے نویاں لیہاں تے لوکاں نوں چلاون دی کوشش کیتی۔ ایہناں سنت سدھا لوکاں دے آگوسن گورونانک دیو جی۔“ (8)

بابا نانک دی آمد توں پہلاں ہندوستان وچ مسلمان تے ہندو دو وکھ وکھ قوماں اٹھویں صدی توں اکٹھیاں وں رہیاں سن جیہناں وچ باہمی اکٹھ دی صورتحال مول ممکن نہیں سی، مسلمان خدا دی یکتائی، بت شکنی تے مساوات دے دعوے دار سن جد کہ ہندو لا تعداد بتاں دی پوجا تے ذات پات دے نظام وچ بنھے ہوئے سن، ایس دور وچ بابا نانک دیو جی ہوراں بتاں دی پوجا، کلیاں ذاتاں دی ننڈیا تے جھوٹ دے نظام توں ہٹ کے اک رب دی پوجا تے سارے سماج دی برابری دا نعرہ لایا تے سارے انساناں نوں امن داسنیا دتا۔ بابا نانک دے وچار اسلام دے نیڑے ہون دا دعویٰ کردیاں ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”گورونانک جی دے وچار بھگتی بھاؤ دی سکھر والی شکل گنے جانے لے نیں۔ ایہناں نے اپنے فکر دی بنیاد بابا فرید شکر گنج دے بولاں تے رکھی۔ ایہو وجہ اے کہ نانک جی بھگت ہونڈیاں وی اسلامی وچار

رکھ دے سن تے اوہناں دے سارے کلام وچ اوس ویلے دے مسلمان
ادب دا اثر وی لکھدا اے، ایس دی مثال اوہناں دے کلام وچ عربی
فارسی دے لفظاں دا ورتارا اے۔“ (9)

بابا نانک ہوراں اپنی تعلیم، وچاراں تے عملاں وچوں لوکاں دے دلاں نوں مسخر کیتا، اوہناں
اپنی سچائی تے انسان دوستی کارن اپنے مقصد وچ کامیابی حاصل کیتی۔ بابا نانک دیاں تعلیمات وچ
مساوات تے اخلاقی وڈیائی نوں اُچا مقام حاصل اے کیوں جے اوہ جیس سماج وچ جی رہے سن اوہ دکھو
وکھ نہ ہباں، فرقیں تے ذاتاں وچ وڈیا ہو یا سی۔ کجھ لوکی صدیاں توں غلام چلے اوندے سن تے ہمیش
توں پیسے جا رہے سن۔ اوس دور وچ بابا نانک نے برابری دا درس دتا تے خدا دی کیتائی دا اعلان کیتا
گور و گرنہ صاحب دے حوالے نال سردار جی سنگھ لکھدے نیں:

”ذات پات جھوٹ ہے اور رُتبے اور خطاب سے حاصل کردہ شہرتیں
جھوٹی ہیں ایک قادر مطلق سب کا سہارا ہے انسانوں کو ان کی قدرو
قیمت سے پہچانو۔ ان کی ذات پات نہ پوچھو۔ پر لوک میں کوئی ذات
پات نہیں ہے صرف وہی لوگ اچھے سمجھے جائیں گے جو اعلیٰ اعمال کے
مالک ہوں گے اور انہی کی عزت ہوگی نہ ذات پات پوچھی جائے گی نہ
جنم۔ جیسے کرم (عمل) کرو گے اس کے مطابق تمہاری ذات اور تمہارا
مرتبہ ہوگا۔“ (10)

حضرت محمد ﷺ ہوراں کئی سوسال پہلاں خطبہ حجۃ الوداع دے موقعے تے ایس گل دا درس دتا
سی کہ سارے انسان برابرنیں کسے عربی نوں عجمی تے کسے عجمی نوں کسے عربی تے، کسے گورے نوں
کالے تے کالے نوں گورے تے کوئی وڈیائی نہیں تے جے کوئی وڈا ہے تے صرف اپنے اعمال دی بنیاد
تے، تقویٰ تے پرہیزگاری وچوں۔ بابا نانک ہوراں وی ایس گل دا ای درس دتا اوہناں دنیا نال قطع
تعلقی توں روکیا، اوہناں دا آکھنا سی کہ دنیا وچ رہ کے برائیاں توں بچیاں رہنا ای اصل وڈیائی اے
جیویں ریت دے بٹے تے بہہ کے پلاؤگا رکھنا کوئی وڈی گل نہیں۔ سوادتاں انج اے کہ بندہ دریا دے
کنڈھے تے وی بہوے تے اپنا پلاؤ وی گٹا رکھے، مطلب جنگل میلے دی حیاتی کوئی حیاتی نہیں اوہ
صرف ذمہ داریاں توں فرار اے۔ انسان نوں حیاتی دیاں ساریاں نیویائیاں اُچیاں توں لنگھنا چاہی دا

اے تے ساریاں اُکھیاں نوں جگرے نال جرنا چاہی دا اے۔ ایہہ ای بابا نانک جی داسنیا سی۔
 جدوں ہندوستان تے باہروں حملے ہوئے، لٹ پٹی، زبائیاں دی بے حرمتی کیتی گئی تاں بابا
 نانک جی ایس صورتحال نوں دیکھ کے تڑپ اُٹھے، اوس ویلے اوہناں کسے خاص طبقے، فرقے یا مذہب
 لئی آواز نہ چکی سگوں پورے ہندوستان لئی دُکھ تے تکلیف دا اظہار کیتا ایس حوالے نال بابا نانک جی
 بارے اپنے تحقیقی وچار سانجھے کر دیاں آدم بٹ لکھدے نیں:

”ہندوستانی عورتوں کی بے حرمتی پر گورو صاحب کا دل خون کے آنسو
 رویا۔ گورو نانک نے کسی خاص جماعت کے حق میں آواز بلند نہیں کی
 اور نہ ہی اپنے غم و غصے کا اظہار کسی خاص طبقے کے خلاف کیا بلکہ ان کی
 ہمدردی سبھی کے ساتھ تھی۔ اس موضوع پر لکھی گئی ایک نظم میں انہوں
 نے مظلوم کے لئے لفظ ہندوستان استعمال کیا اور ایسا شانہ ملک کی
 تاریخ میں پہلی بار ہوا ..... ہندوستان کی مظلومیت کا حال بیان
 کرنے والی پہلی آواز گورو نانک ہی کی آواز تھی۔“ (۱۱)

اک وکھراتے نویکھا وصف جیہڑا بابا نانک نوں دوجے روحانی تے مذہبی راہنماواں توں دکھ
 کردا اے اوہ اوہناں دی طبیعت وچ انصاف، انصاف پرستی تے برابری دی صفت دا ہونا سی، اوہ اک
 اچھے معاشرے دے قیام دے چاہیوان سن جتھے انصاف نوں اُچیری تھاں ملے تے، اوہ سماجی نابرابری
 دے چوکھے خلاف سن، اوہناں دی انصاف پسندی دا گوڑا ایقہواں لایا جاسکدا اے کہ اوہناں اپنا
 جانشین اپنے پترنوں نہیں سگوں اوہناں دے روحانی امتحان تے پورا اُترن والے بھائی لہنا یعنی گورو انگد
 دیو جی نوں بنایا۔ ایس حوالے نال جانکاری اپڑاندیاں ہویاں بلونت سنگھ آئند لکھدے نیں:

”گورو نانک نے آخری سفر پر روانہ ہونے سے پہلے اپنا وارث مقرر
 کرنے کا فیصلہ کیا اس کا عظیم کے لئے انہوں نے اپنے ایک مخلص
 شاگرد لہنا کو چنا جن کو انگد کے نئے نام سے نوازا گیا۔ لہنا نے شروع
 سے ہی خود کو انسانیت کی خدمت کے لئے وقف کر رکھا تھا۔ گورو نانک
 کو اپنی کچھ تخلیقات کو آخری شکل دینے میں انہوں نے معاونت فرمائی
 تھی ..... گورو انگد نے گورکھی رسم الخط پر مہارت حاصل کر لی تھی

گورونانک نے گورو انگد کو اپنا وارث مقرر کرتے وقت اپنے صاحبزادوں کو بھی نظر انداز کر دیا جو سمجھتے تھے کہ گورو کا متبرک عہدہ جدی نوعیت کا ہے اور انہوں نے اس بات کا شکوہ بھی کیا لیکن گورونانک کی نظر میں کارِ عظیم کو آگے بڑھانے کے لئے ذاتی رشتوں کے مقابلے میں قابلیت اور اہلیت کی زیادہ وقعت تھی۔“ (12)

بابا نانک دیو جی انسانیت نال محبت دی اپنی مثال آپ سن، اوہ بندیاں دی تکلیف رفع کر کے دلی طور تے خوش ہوندے سن۔ اوہناں دے دل وچ انسانیت لئی بڑی ہمدردی سی۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک واقعہ بڑا مشہور اے جدوں اوہناں اپنے کاروبار دے سارے پیسے فقیراں دا ڈھڈ بھرن تے لا دتے تے اوہناں نوں ویکھ کے بڑے خوش تے مطمئن ہوئے۔ اوہناں دے ایس کارنامے نوں سچا سودا دے ناں نال منسوب کیتا جاندا اے۔ ایس حوالے نال خالد پرویز لکھدے نیں:

”سکھ یا تری جب نکانہ صاحب گورونانک کے جنم دن کی تقریبات اور اپنی مذہبی رسومات کی ادائیگی کے لئے آتے ہیں تو بعد ازاں سچا سودا بھی آتے ہیں سکھ مذہب کے روحانی پیشوا گورونانک جب پندرہ برس کے ہوئے تو ان کے والد کالو نے انھیں تجارت اور دکانداری کی تربیت دینے کے خیال سے ایک گاؤں میں بھیجا کہ وہ 40 روپے کا نمک لاکر اسے دیہات میں زیادہ قیمت پر فروخت کریں۔ خاندان کے ایک نوکر بالاکوٹڑ کے ساتھ روانہ کیا، گاؤں کی طرف جاتے ہوئے راستے میں انہیں فقیروں کی ایک جماعت کا سامنا ہوا وہ اتنے بھوکے تھے کہ ان کی قوتِ گویائی ختم ہو گئی تھی اور سوائے اشاروں کے اپنا مدعا بیان نہیں کر سکتے تھے۔ بھوکے اور بدحال فقیروں کے لئے نانک کے دل میں ہمدردی پیدا ہو گئی۔ لہذا انہوں نے 40 روپے سے کھانے پینے کی اشیاء خرید کر فقیروں کو کھلا دیں۔“ (13)

بابا نانک دیو جی ذات پات دے فرق خاص طور تے چھوت چھات دی لعنت دے مخالف سن۔ اوہناں اپنے آپ توں کم دا مڈھ بدھاتے اپنے آپ نوں اُچی ذات دا اکھوان توں انکار کردتا، اوہناں

اپنے آپ نوں ہمیش اوہناں لوکاں وچ رکھیا جیہناں نوں ماڑا، غریب، ننھی ذات تے چھوت سمجھ کے دھتکاریا جاندا سی۔ ایس حوالے نال بابا نانک دی بانی جیہڑی گورو بچن سنگھ طالب ہوراں اپنی کتاب وچ سناچھی کیتی اے انج اے:

”اونچ اور ننچ کی تفریق روا کیوں مانوں
ذات اور پات کو میں وجہ صفا کیوں مانوں
خود کو نانک میں کمیں سے بھی کمیں مانتا ہوں
کون چھوٹا ہے بڑا کون نہیں جانتا ہوں
جس جگہ چھوٹوں کی تذلیل بھی کم ہوتی ہے
میرے مالک کی وہیں نظر کرم ہوتی ہے“ (14)

گورونانک انسان دوستی دے علمبردار سن، اوہناں دامن سن سی کہ وکھو دکھ مذہباں تے انساناں وچکار صلح صفائی کروا کے آپسی جھگڑیاں، لڑائیاں تے فساداں دا قلع قمع کیتا جاوے جیہناں وجہوں ہندوستان داسماجی نظام درہم برہم ہو چکیا سی۔ بابا نانک انسانی ہمدردی رکھن والے اوہ نونیکلے انسان سن جیہناں ہندوستان دی دھرتی تے انسان دے لہو نال کھیڑی جان والی ہولی دے خلاف آواز چکی تے انساناں وچکار نفرت دی مندیا کیتی۔ اوہناں اپنیاں بانیاں وچ اوہناں زیادتیاں دا کھل کے ذکر کیتا جیہڑیاں حملہ آوراں دے ہتھوں ہندوستان دے لوکاں نال ہونیاں، اوہناں زنانیاں لئی وی کئی بانیاں لکھیاں جیہڑیاں اوس ویلے دے سماج وچ چوکھی مظلوم تے پستی دی حیاتی لنگھارہیاں سن تے اوہناں نوں اوس دور وچ سماجی حوالے نال کوئی مقام مرتبہ حاصل نہیں سی۔ بابا نانک ہوراں اپنیاں بانیاں راہیں زنانی دے اصل مقام مرتبے نوں اُگھیر کے دیا اے۔ بابا نانک دے ہوش سنبھالن ویلے ہندوستان دی جو حالت سی اوس بارے گورو بچن لکھدے نیں:

”اس ابتر صورتحال کا اگر شاعر کے لفظوں میں ذکر کیا جائے تو کہا جائے گا کہ مالک دو جہاں کا دل انسان کی آہ و پکار سے ایسا کھلا کہ اس نے گورونانک کو اس سرزمین پر اتارا تا کہ امن اور بھائی چارے کی فضا پھر سے قائم ہو سکے..... جب گورونانک اُبھرے تو ان کی زبان سے یہی ارشاد ہوا ”نہ کوئی ہندو ہے نہ کوئی مسلمان“ (15)

بابا نانک ہوراں نہ کوئی ہندو تے نہ کوئی مسلمان آکھ کے ایس گل دا پک کروایا اے کہ انسان نوں وٹڈیا نہیں جاسکدا۔ سارے انسان آدم دی اولاد نیں۔ بابا نانک ہوراں کئی سفر وی کیتے تے ہمیش انسان دوستی تے برابری دا پرچار کیتا۔ اوہناں ایس گل دا درس دتا کہ رب دی ذات واحد لاشریک تے باقی سارے اوہدے بندے نیں۔ اوس رب نوں راضی کرن لئی اوہدے بندیاں نوں راضی کرنا ضروری اے۔ بابا نانک لوکاں نوں اوہناں دا مذہب چھڈن دی دعوت نہیں دیندے سن سگوں وکھو وکھ مذہباں فرقیں تے ذاتاں دے لوکاں وچکار پیار تے امن دے چاہیوان سن۔ ایس حوالے نال بابا نانک دے وچاراں توں جانوں کرواندا یا گورنجن سنگھ لکھدے نیں:

”اُنہوں نے لوگوں کو اپنے پسندیدہ عقیدوں پر پابند رہنے کا مشورہ دیا،
ہاں ان مذاہب کے پیروکاروں کو یہ تلقین ضرور کی کہ وہ اس طرز کی
زندگی گزاریں جس سے امن و آتش اور انسان دوستی کی فضا قائم ہو۔
اس طرح اُنہوں نے ایک عالمگیر اخلاقی ضابطہ وضع کرنے کی بھرپور
کوشش کی۔ راگ ماجھ کی ایک بار مسلمانوں کو خطاب کرتے ہوئے
اُنہوں نے پوچھا۔

سچا مسلمان کون ہے؟ پھر خود ہی اسے جواب دیا
مسلمان کہلانا کتنا مشکل ہے۔
سخت مشکل ہے مسلمان ہونا۔

مسلمان وہی کہلائے گا جو حقیقت میں اسکا اہل ہوگا۔“ (16)

بابا گورو نانک دیو جی ہوراں سماجی تے معاشی تفریق نوں مٹاون دا پورا جتن کیتا، اوہ ایس گل دے مخالف سن کہ امیر تے دولت مند غریباں دے مڑھکے نچوڑ نچوڑ کے اپنے خزانے بھردا جاوے۔ اوہناں ہمیش برابری دی گل کیتی تے لوکاں نال پیار محبت نال رہن دی تعلیم دتی اوہناں دے سماجی اصولاں دی ینہہ رب دی ذات نوں اپنا خالق مننا تے بندیاں نوں برابر سمجھنا سی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں بھائی چارے دے فروغ لئی لفظ بھائی دا ڈھیر ورتارا کیتا، جیویں بھائی مردانا، بھائی بالا، بھائی بڈھا، بھائی لہنا وغیرہ۔ اوہ خدا تیکر اپڑن لئی وی انسانی بھائی چارے تے ای زور دیندے سن۔ ایس حوالے نال سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”گرونانک خدا تک پہنچے کیلئے کسی خاص طریقے کے قائل نہیں تھے۔ وہ انسانی بھائی چارے پر ایمان رکھتے تھے۔ ان کی تعلیمات کا نچوڑ تھا کہ سچ ہی عظیم ہے سیاست میں انہوں نے استبداد کی مخالف کی۔ معیشت میں استحصال کے خلاف تھے اور معاشرتی لحاظ سے وہ مرد و عورت کی برابری کے قائل تھے۔ ان میں بے پناہ حوصلہ اور اخلاقی عظمت تھی اور وہ سب سے بڑھ کر عوام کے نبض شناس تھے اگرچہ گرونانک کا عہد اعلیٰ انسانی اقدار سے عاری تھا۔“ (17)

بابا نانک جی ایس گل دے حامی سن کہ سماج وچ سب لوکی برابر نیں، پیدا کرن والا رب دی اپنیاں بندیاں وچ فرق نہیں کردا، اوہ ساریاں نوں اکو طرح پیدا کردا اے۔ بابا نانک کسے طرح دی اک صوفی توں گھٹ نہیں سن، اوہناں تعلیم دیندیاں کدی دی لوکاں وچکار کوئی فرق نہ رکھیا تے ہندوواں مسلماناں نال اکو لہجے وچ گل کہتی، اوہناں دی سنگت وچ سارے مذہباں دے لوکی شامل ہوندے سن۔ رائے بلار بھٹی مسلمان سی، اوہنے سب توں پہلاں بابا نانک دی بزرگی دا اعتراف کیتا۔ ایس حوالے نال بابا جی دے وچاراں بارے جانکاری دیندیاں امیر علی خان لکھدے نیں:

”گورونانک نے ایسی ہی انسانیت کا تصور پیش کیا جو اخلاقی دھرم سے

مالا مال ہو۔“ (18)

بابا نانک ہوراں بد حال تے دکھی بندیاں نوں اک صوفی وانگ عمل دادرس دے کے پیار محبت تے امن دا پرچار کیتا۔ ایس حوالے نال سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”گرونانک جی نے دکھی انسانوں کو صوفیائے کرام کی طرح عمل و آگہی اور مہر و محبت کا سندیہ دیا اور ظاہر ہے کہ مہر و محبت اور ظلم و تشدد ایک جگہ نہیں سما سکتے گویا یہ پیغام عدم تشدد کا پرچار تھا۔“ (19)

بابا نانک ہوراں بارے کجھ لوکاں دا خیال اے کہ اوہ دکھو دکھ مذہباں وچکار سانجھ دے حامی سن پر اصل وچ اوہ انسانیت دی فلاح دے حامی سن، اوہ ہمیش ایس گل تے گوہ کردے سن کہ کس طرح انسانی حیاتی نوں بہتر بنایا جاسکدا اے، انسان دوستی دا سبق کنج لوکاں تائیں اپڑایا جاوے، ایس مقصد لئی اوہناں بڑے سفر وی کیتے تے اخیر کرتار پور وچ دنیا توں چلانا کر گئے۔ سید اختر جعفری

لکھ دے نیں:

”بابا گرو نانک جی نے 24 برس سیر و سیاحت میں گزارے پھر دریائے

راوی کے کنارے ڈیرہ لگا لیا وہیں 22 ستمبر 1539ء کو سرگباشی ہوئے

اُس جگہ کا نام کرتار پور مشہور ہے جو ضلع سیالکوٹ میں ہے۔“ (20)

بابا نانک ہوراں آکھیا کہ ہندو تے مسلمان دو دکھو دکھ دھرماں دے ہو سکدے نیں، اوہ اپنے عقیدیاں توں اپنے آپ نوں اُچا چکن، نالے عقیدیاں نوں نفرت تے کینے لئی نہ ورتن۔ بابا نانک ساری حیاتی واحد گورو تے واحد گورو دے انساناں وچکار پیار محبت تے امن دے پرچارک رہے۔ بابا نانک ورگے بزرگ اللہ سوہنے نے ہر دور وچ پیدا کیتے نیں جیہناں انسانیت دی سیوا دا بیڑا چکيا تے جیہناں رب نوں راضی کرن لئی رب دے بندیاں نوں راضی کرن دی پریرنا کیتی۔

حوالے

- 1- سید اختر جعفری، داستان پنجابی زبان و ادب، (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 2013ء)، 145۔
- 2- ڈاکٹر حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی تاریخ، (لاہور: شیخ محمد بشیر اینڈ سنز)، 1۔
- 3- سائرہ ممتاز، گرو نانک، (لاہور: سنڈے ایکسپریس، ایکسپریس اخبار، 26 نومبر، 2017ء)، 16۔
- 4- آدم بٹ، (مرتبہ)، فرید نانک بلہا، (لاہور: نگارشات پبلشرز، 2007ء)، 119، 120۔
- 5- عاطف ریحان بٹ، (چیف ایڈیٹر)، ”توحید دا پرچارک گرو نانک“، مہینہ وار ناگ منی، اکتوبر نومبر 2014ء، 29، 30۔
- 6- خواجہ دل محمد، بابا گورو نانک: کلام واحدیت، (لاہور: فکشن ہاؤس، 2009ء)، 6۔
- 7- عباد اللہ گیانی، گرو گرتھ اور اُردو، (لاہور: مرکزی اُردو بورڈ، 1966ء)، 64۔
- 8- ترلوچن سنگھ، سکھ تواریخ، (لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 1996ء)، 10۔
- 9- شہباز ملک، پنجابی لسانیات، (لاہور: عزیز بکڈپو، 1996ء)، 159۔
- 10- سردار جی سنگھ، (مولف) امیر علی خان، (مترجم)، بابا گورو نانک، (لاہور: سیونٹھ سکائی پبلی کیشنز، 2006ء)، 81۔

- 11- فرید نانک بلہا، 124۔
- 12- اوہی، 125۔
- 13- خالد پرویز ملک، پنجاب اور اہل پنجاب، (لاہور: علم و عرفان پبلشرز، 2002ء)، 130۔
- 14- فرید نانک بلہا، 186۔
- 15- اوہی، 129، 130۔
- 16- اوہی، 130۔
- 17- سید افضل حیدر، بابا نانک، (اسلام آباد: دوست پبلی کیشنز، 2003ء)، 237۔
- 18- امیر علی خان، بابا گورو نانک، 195۔
- 19- بابا نانک، 17۔
- 20- داستان پنجابی زبان و ادب، 147۔

